

پنجابی ادب دی لسانی روایت

پنجابی بولی اک وسیع و عریض خطے وچ بولی تے سبھی جاندی ہے۔ ایس دیاں حدیں دلی بھارت) توں لے کے خیرپور (سندھ) تائیں اتے پشاور (صوبہ سرحد) توں لے کے جموں (مقبوضہ کشمیر) تائیں پسرپاں ہونیاں ہن۔ ایسے پاروں چکوال دے مولوی محمد سلیمان ہورال ”معراجنامہ کلاں“ 1899ء وچ آکھیا ہئی:

پشاور تھیں جما تائیں، چنبہ تھیں تا ڈیرہ

بولن تھیں لوک پنجابی، سچا تھیں ایہہ میرا

صاف ظاہر ہے کہ ایڈی موکلی جوہ وچ بولی دا اکو روپ پرچلت نہیں ہو سکدا۔ سندھی دا اکھان ہے:

”سندھ م چپہ چپہ تہ بولی بیٹی“

انج ای پنجابی وچ وی آکھیا ویندا ہے کہ ”باراں کوہاں تے بولی بدل جاندی ہے۔“

ایہو گل پشتو، بلوچی تے دنیا دیاں دوجیاں بولیاں بارے وی ڈھکویں ہے۔

بول چال دی بولی دے مقامی ناں ڈھیر سارے ہن۔ سندنہ وچ ایس نوں سرانیکھی، پشاور وچ ہندکو، جموں وچ پہاڑی تے گوجری، دلی دے لاگلے اُزلے علاقیاں وچ پودھی آکھیا ویندا ہے۔ ایس دے ہور وی کئی مقامی ناں ہن جیویں لہندی، مُلتانی، ریاستی، پٹھوہاری، دھنی، ماجھی، ملوئی، دوآبی وغیرہ وغیرہ۔

انج ساڈے کئی شاعران جیویں مولوی لطف علی (سینفل نامہ 1794ء)، مولوی عبدالحکیم (یوسف زلیخا 1803ء)، حمل فقیر (75-1814)، حافظ محمد لکھو کے (93-1815) وغیرہ ایس نوں ہندی جاں ہندی وی آکھیا ہے۔

بھادیں ایہہ بولی ادبی اظہار لئی چروکئی ورتیندی ہئی پر سبھ توں پہلی وار حضرت نوشہ گنج بخش (1552ء) ایس لئی پنجابی دا ناں ورتیا:

پنجابی وچ کیوں پڑھو، پڑھو عربی وچ

تورا کلمہ عرب ہے، پڑھے نہ ہووے زچ

دو جا شاعر ساٹوں حافظ برخوردار لکھدا ہے، جس مفتاح الفقہ (1669ء) وچ ایویں آکھیا:

حضرت نعمان دا فرمایا، اس وچ اوہ مسائل

ٹرت پنجابی آکھ سناویں، جے کو ہووے ماں

حافظ برخوردار ”قصہ قضاء قدر“ وچ:

حافظ آن سنا یا قصہ، بولی وچ پنجابی

مولوی کمال دین نے ”انتخاب الکتب“ (1120ھ 1708ء) وچ لکھیا:

ویکھ کتاباں مسلے جوڑے، وچ زبان پنجابی

یاد کرو تے پڑھو ہمیشہ، نال طبیعت تازی

سرگودھا دے صدیق لالی (بحرالعشق 1725ء) آکھیا:

ستارھویں ایہہ حدیث نبی دی، آکھ صدیق پنجابی
 ڈیرہ غازی خاں دے قاضی امام بخش شیروی (باغ و بہار 1897ء) نے آکھیا:
 بعد ازاں وچ اُردو تھئے، تالیف حکم سیمانے
 ہُن بولی پنجابی جوڑیم، قصے بہت پُرانے
 مظفر گڑھ دے مولوی اللہ بخش خادم (ہیر رانجھا 1923ء) آکھیا:
 بلبل بستان، شعر پنجابی، شیر شکر اشعار اے
 قرب جوار پنجاب اندر، خود ایہہ شاعر جرار اے

پنجابی ای نہیں سگوں ایہتوں دیاں ساریاں بولیاں لئی ”ہندی“ لفظ کنیاں صدیاں توں
 ورتوں وچ ہے جیویں کہ ”مقالات اُردو“ صفحہ 27 وچ سید سلیمان ندوی ہوراں دسیا
 ہے کہ عرب دے وسنیک ایہتوں دیاں ساریاں بولیاں سنسکرت، پالی، ہندی، ملتانئی،
 گجراتی وغیرہ نوں ”ہندی“ ای کہندے سن۔ بزرگ بن شہریار نے 270ھ 883ء وچ
 اتھے ہون والے قرآن کریم دے ترجمہ دی بولی نوں ”ہندی“ آکھیا ہے: ”ان یفسر لہ
 شریعت الاسلام بالہندی“ (ہندی بجن ایس ترجمے نوں ہندی بولی دے کھاتے پاوندے
 ہن)

انج ای ”الفہرست“ (لکھت: 377ھ 987ء) وچ وی اوہناں کتاباں دی بولی ”ہندی“
 ای دی گئی ہے جو فارسی وچ ترجمہ کیتیاں گئیاں سن: ”نقل من الہندی الی الفارسی۔“
 ساڈے کلاسیکل شاعراں آپنی بولی نوں ہندی آکھیا ہووے جاں پنجابی، پر اک گل پکی
 ہے کہ اوہناں مقامی بولڑیاں نوں کدے وی ادبی اظہار لئی وسیلہ نہیں بنایا۔ ہُن جیویں
 کہ سانوں پتہ ہے کہ ادبی بولی کدے وی بول چال دی بولی نہیں ہوندی۔ ایہہ نری
 ادبی اظہار لئی ورتیندی ہے اوہ ایس پاروں کہ لکھیاراں ولوں ایہہ اک سچیت آہر دا
 سٹہ ہوندی ہے۔ دوجی گل ایہہ کہ جس بولی نوں ادبی رتبہ دتا گیا ہوندا ہے، اوہ آپنا

نرول پنڈا چھنڈ کے اک اجیہا اُچھاڑ ہنڈھا رہی ہوندی ہے، جس وچ دکھ دکھ مقامی بولڑیاں دیاں ون سوتیاں ٹاکیاں سو بھدیاں پیاں ہوندیاں ہن۔

پنجابی ادبی بولی دی عینہہ حضرت بابا فرید شکر گنج آپنے مبارک ہتھاں نال رکھی ہئی۔ حضرت بابا فرید لہندے دے وسنیک ہن۔ ایس پاروں ساڈی ادبی بولی دا اُسرتگا اُسار دیاں اوس دا عینہہ پتھر لہندی قرار پایا۔ اسیں ویکھدے ہاں کہ چھیکڑ لے لکھیار حضرت بابا صاحب دے پائے پورنیاں تے تڑے تے اتے اوہناں ایسے پرت دی پالنا کیتی۔

گورو نانک تے وارث شاہ (شیخوپورہ)، شاہ حسین (لہور)، نوشہ گنج بخش (گجرات)، دمودر تے سلطان باہو (جھنگ)، بکھے شاہ (قصور)، حافظ برخوردار تے نجابت (سرگودھا)، شاہ مراد (جہلم)، سچل سرمست (خیرپور)، چراغ اعوان تے خواجہ غلام فرید (ڈیرہ غازی خان)، میاں محمد بخش (میرپور)، بردہ پشاور (پشاور)، مولوی غلام رسول (ہوشیارپور) وغیرہ جغرافیائی یا بدلدیاں ہونیاں انتظامی حد بندیاں دی پابندی نہیں کیتی، سگوں اوسے ادبی بولی توں ذریعہ اظہار بنایا ہے، جس توں ہن پنجابی دے ناں نال جانیا جاندا ہے۔

ہن اسیں استھے گجھ اجیہیاں مثالاں دیندے ہاں جو ایہہ سدیاں ہن کہ لکھیاراں ادبی بولی دی ورتوں ویلے آپنی نچی تے مقامی بولڑیاں دی تھاں دوراڈیاں بولڑیاں دی ورتوں کیتی ہے اتے انج پنجابی دے بھرے بھنڈاراں وچ وادھا کرن دا اچیت جاں چیت آہر کیتا ہے:

لہور تے جھنگ دیاں مقامی بولڑیاں وچ ماضی مطلق معلوم (واحد متکلم) لئی اوہ صینہ نہیں بولیا جاندا، جو ساڈے لکھیاراں ورتیا۔

لہور دے شاہ حسین آکھیا:

کڈھ کلیجہ کی تيم پيرے، سو بهي لائق نا هيں تيرے
هور توفيق نهين گجھ ميرے، چيو کورا پاني دا
ب: جھنگ دے مولوي عبداکريم لکھيا:

منيم مولیٰ ہے جيوں، اسماں صفتاں نال
سبھ قبوليم حکم اوس، ايماں مجمل بھال

2- لهور تے شينخو پوره وچ مينڈا، تينڈا نهين بولدے، پر ساڈے لکھيالاں ورتيا ہے:
شينخو پورے دے بابا نانک لکھيا:

چارے گنڈاں ڈھونڈياں، کوئے نهين مينڈا
جے تڈھ بھاوے صاحبا، تاں ميں ہاں تينڈا
ب: لهور دے شاہ حسين لکھيا:

مينڈی دل تينڈے نال لگی
توڑی نهين ٹھدی، چھوڑی نهين چھٹدی، قلم رباني وگی

3- پر ملتان تے پرانہ ميري، تيري نهين بولدے، پر ايہہ لفظ ساڈے لکھيالاں ورتے
ہن:

ا: ملتان دے مولوي نبی بخش:

چھڈ تيري ميري، ميري ہو خاک بھسم دی ڈھيري
تھيسي خادم خلقت تيري، جدوں ہون صاف صفائياں
ب: نور نامہ (سرائيکی):

مقصد تيرے مطلب ميرے، اے محبوبا ميرے

ڈھ دريا ميں پيدا کيتے، بھرے محبت تيرے

4- قصور، مير پور تے ہوشيار پور وچ مستقبل لئی ”دسي“ صيغہ نهين بولدے، پر ساڈے

لکھیاراں ایہہ ورتیا ہے

ا: قصور دے بھئے شاہ:

بھلی ہیر سلیٹی مردی، بیلے ماہی ماہی کردی
کو نہ ملیا دل دا دردی، ملساں رانجھن یار

ب: میر پور دے میاں محمد:

جیہناں طلب قصے دی ہوسی، سُن قصہ خوش ہوسن

جیہناں جاگ عشق دی سینے، جاگ سویلے روسن

ج: ہوشیار پور دے مولوی غلام رسول:

اے فرزندو، وچ ٹساڈے، یوسف وسدا ناہیں

گیا رکھے، مڑ پھر کدِ ملسی، روندیاں کر کر آہیں

5- دوجے بنے مُلتان تے پرا نہہ مستقبل لئی ”گ“ دا صیغہ نہیں بولدے، پر ساڈے
لکھیاراں ورتیا ہے۔

ا: بابا فرید:

روٹی میری کاٹھ کی، لاون میری بھکھ

جیہناں کھاہی چو پڑی، گھنے سہن گے دکھ

ب: لہور دے شاہ حسین ہوراں اکو کافی وچ ”گ“ پہاڑی دا تے ”سی“ مُلتانی دا
مستقبل لئی ورتے ہن:

عملاں اُپر ہوگ نیڑا، کیا صوفی کیا بھنگی

جورب بھاوے، سواى تھیسى، سا اى بات ہے چنگی

6- اینج ای ساڈے شاعراں حرفِ عطف ”ئوں“ تے ”کوں“ دی ورتوں کیتی ہے،

جیہناں ”ئوں“ لکھیا ہے اوہ ”کوں“ بولدے سن اتے جیہناں ”کوں“ ورتیا ہے اوہ

”توں“ بولدے سن۔

ا: مُلتان دے بابا فرید

صاحب دی کر چاکری، دل دی لاہ بھرانہ

درویشاں توں لوڑیئے، رکھاں دی جیرانہ

ب: خیر پور، سندھ دے پچل سرمست:

لوکاں توں خبر کہی، طعنے ڈیوے جی جی

اصلوں آہی نال رانجھن دے، پریت میڈی گھنی گھنی

ج: حضرت خواجہ غلام فرید لکھیا:

1- درد اندر دی پیر، ڈاڈھا سخت ستایا

بچر فراق دے تیر، دل توں مار مونجھایا

2- رکھ طرح طریق توکل توں

کر حوصلہ صبر تحمل توں

دل وصل وصال مہانگے نیں

د: مُلتان دے میاں مسکین:

اول صفت اللہ توں آکھاں، لائق جس توں پاکی

بار درود محمد توں، جس سیر کیتی افلاکی

ر: شیخوپورے دے وارث شاہ:

رانجھے آکھیا پار لنگھا ابا، میں گوں چاڑھ لے رب دے واسطے تے

س: انج ای جیہناں ”کنوں“ لکھیا ہے اوہ ”توں“ بولدے ہن اتے جیہناں ”توں“ لکھیا

ہے اوہ ”کنوں“ بولدے ہن۔

1- خواجہ غلام فرید:

بھاگ سہاگ سُخی توں رُٹھڑے
 ہار تھیلاں گانے تڑٹڑے، ٹوٹے بانہہ پُوٹریلی وویار
 2- غوث قطب سبھ تُو توں صدقے
 کون فرید فقیر

ب: گوجرانوالے دے مولوی غلام رسول:

تُساڈے بچر نے دل چور کیتا

قضا دلبر کنوں مہجور کیتا

ج: میر پور دے میاں محمد:

حضرت جی دی سُنّت اُتے قائم رہے ہمیشہ

روون در محبت کنوں، سدا اوہناں دا پیشہ

ڈھیر ساریاں ہور وی مثالاں دتیاں جاسکدیاں ہن پر میری جاچے اُتلیاں نال اوہ گل
 واضح ہو جاندی ہے، جس دل اسیں دھیان دوانا چاہوندے ہاں۔ پہلی گل ایہہ کہ پنجابی
 دی کلاسیکی شاعری دی بولی لہندی قرار پائی ہئی۔ ایس پاروں لکھیاراں آپیاں نچی تے
 مقامی بولیاں تے بولڑیاں تیاگ کے اوس نوں ذریعہ اظہار بنایا۔ دوجی گل ایہہ کہ ادبی
 بولی اک سمندر وانگ ہوندی ہے، جس دی پورتی لئی بولڑیاں دے ندیاں نالے تے
 دریا آپنا سیر رلاوندے رہندے ہن۔ دوجے لفظاں وچ اسیں ایسے گل ٹوں انج
 آکھاں گے کہ ساڈے لکھیاراں آپنی بولی دے ابلاغ ٹوں ودھیرے امیر بناون لئی
 اجیہی لفظالی دی ورتوں کیتی جو اوہ آپوں تاں نہیں بولدے سن پر چاہوندے سن کہ زبان
 وچوں ایہناں لفظاں ٹوں چھیکیا نہ جاوے۔

ایہہ تاں سی کلاسیکی لکھیاراں توں تڑی آ رہی لسانی روایت۔ اگے تڑ کے ایس وچ
 دراڑاں پئے گئیاں۔ اوس دا جائزہ وی لے لیند ہاں۔

حکمرانی دا ایہہ مُڈھلا اصول تے قانون ہے کہ مفتوحہ علاقیاں اُتے حاکم آپنی بولی لاگو کرن دا بھرپور جتن کردے ہن کیوں جو بے لوکاں توں اوہناں دی بولی کھوہ لئی جاوے تاں کجھ ہور کھسن لئی ودھیرے واہ نہیں لاوانی پیندی۔ اوہ آپ مہارے ای کھسیا جاندا ہے اتے لوکاں توں حاکماں دے سچیاں وچ ڈھلنا پے جاندا ہے۔

اُنج تاں مسعود غزنوی ویلے ای پنجاب وچ فارسی لاگو کر دتی گئی ہئی پر ایس دا دائرہ دربار تائیں محدود ہئی۔ مُغل بادشاہ اکبر 1556-1605ء ویلے اوس دے وزیر راجہ ٹوڈر مل نے ایس دے پھارے وچ ہور وادھا کیتا۔ فارسی دا چلن پنجاب وچ 1855ء تائیں رہیا۔ مقامی بولی پنجابی تے سرکاری بولی فارسی دا آپنا آپنا ورتوں کھیتز ہئی۔ ایہہ اپنے اپنے دائرہ کار وچ درتیندیاں رہیاں۔ ڈاکٹر لیٹیر دی کتاب دسویں صدی ہے کہ اوس ویلے تائیں تعلیم دے مالے وچ پنجاب سبھ توں آگے ہئی۔ شہرتاں اک پاسے رہے، دُور دُوراڈے پنڈاں وچ وی اچھے مدرسے سن، جیہناں توں وچلے میل دیاں یونیورسٹیاں دا ناں دتا جاسکدا ہے۔ ایہناں مدرسیاں وچ عربی، فارسی، سنسکرت زباناں توں وکھ فقہ، قانون، طب، ریاضی تے دُوجے علوم پڑھائے جاندے سن۔ سمہناں تھواواں تے ذریعہ ابلاغ پنجابی بولی ہئی۔ کسے حکومت توں ایس نظام تعلیم اُتے اعتراض نہ ہئی۔ پر جنوری 1856ء وچ پنجاب وچ انگریزی تے اُردو لاگو کر دتیاں گئیاں۔ ڈاکٹر لیٹیر لکھیا ہے کہ ایس جبر دے خلاف پنجاب وچ کنیاں تھواواں تے روس پرگٹاوے وی ہوئے پر انگریزاں ڈنڈے دے زور اوہناں توں دبا دتا۔

انگریزی ایس پاروں لاگو کیتی گئی کہ ایہہ حاکماں دی آپنی زبان ہئی۔ اُردو ایس لئی مڑھی گئی کہ ایہہ انگریزاں دے مُنٹھیاں مصدیاں دی زبان ہئی، جیہناں دی وفاداری توں اوہ ہر کھیتز وچ پہلاں ای ازمائے سن۔ سٹہ ایہہ نکلیا کہ جمنا پار توں ہزاراں بندے روزی دی بھال وچ پنجاب ول آ گئے۔ مولانا محمد حسین آزاد، مولانا حالی وغیرہ

ادھناں وچ شامل سن۔ کرنل ہالرائیڈ دے نال رل کے ایہناں اتھے وی مشاعریاں دی ریت توری۔ ایہناں دی ریسیم ریبسی لہور، گوجرانوالہ، امرتسر وغیرہ وچ پنجابی مشاعرے وی ہون لگے۔ ایہناں مشاعریاں دا پنجابی ئوں فائدہ ہون دی تھاں اُلٹا نُقصان ای ہویا۔ پنجابی شاعران آ پنی ہڈورتی ئوں شعراں وچ ڈھالن دی تھاں اُرڈو وانگ جام و مینا، ساقی و مَنچ، گل و بلبُل وغیرہ دے قصے چھوہ دتے۔

دو بے ایہہ کہ ساڈے کلاسیکی شاعران اک معیاری تے ادبی پنجابی دا جو مہاندرا ڈولیا ہئی، اوس توں ایہہ پریرے تھی گئے۔ ایہناں شاعران آ پنیان نجی تے مقامی بولیاں ورتتیاں شروع کر دیتیاں۔ ایسے دور وچ سکھاں مرکزی پنجاب دی بولری یعنی ماجھی ئوں ذریعہ اظہار لئی ورتنا چھوہ دتا۔ ایس آ پنا دھاپی وچ پنجابی جو اک ادبی بولی راہیں تسبیح دے دانیاں وانگ اک سانجھ ڈوری وچ پڑے ہوئے سن، اوہ کھیروں کھیروں ہون لگ پئے۔

1947ء وچ پاکستان بن گیا۔ ایہناں کھلے پلے دانیاں ئوں اک مٹھ کرن دا کسے ئوں خیال نہ آیا۔ 1960ء دے لاگے شاگے سگوں سرکار ئوں خیال آیا کہ پنجابیاں دے دلاں وچ آ پنی ماں بولی لئی جو موہ جاگدا پیا ہے اوہ کسے وی اعلان کردہ سرکاری بولی لئی خطرہ بن سکدا ہے۔ وڈے سرکاری افسراں آ پنیان آ پنیان علاقیاں وچ آ پنی سرپرستی پٹھہ اجیہیاں انجمنان تے مجلساں وجود وچ لیاندیاں جیہناں دا کم ہئی کہ اوہ مقامی بولری دا پرچار کر کے پنجابی ئوں ونگارن۔ ایسے دور وچ سندھی زبان ئوں وی سکولاں کالجیاں وغیرہ وچوں دیس نکالا دین دی ناکام کوشش کیتی گئی۔

1962-63ء وچ لہور وچ مجلس شاہ حسین وجود وچ آئی۔ ہر سال شاہ حسین دے عرس تے پنجاب دے سارے علاقیاں توں آئے لکھیار سر جوڑ کے پٹھن لگے، تدوں ادھناں ئوں سُر ت آئی کہ ادھناں نال کیہ ہتھ ہو گیا ہے۔ ایس سُر ت سہاگن صدقے

اوہناں دا مہاڑ کلاسیکی ادب دے مطالعہ ول مڑیا۔ تداوہناں تے چانن ہو یا کہ ساڈے لکھیاں دِنوں دِن پنجابی دی لسانی روایت توں دُوراڈے ہوندے پئے ہن۔ ساڈے سچیت لکھیاراں آپنیاں نچی تے مقامی بولڑیاں چھڈ کے شعوری طور تے لہندی ئوں اپنیاں جو ساڈی کلاسیکی ادب دی عینہہ ہئی اتے جس دا بُوٹا حضرت بابا فرید گنج شکر آپنے ہتھوں نال لایا ہئی۔

ایس وسیلے دوواں پنجاباں وچ پنجابی ئوں مکیا جاندا بیا اے۔ ہندی تے اُردو ہندوستان تے پاکستان دیاں راج بولیاں نیں۔ ایس کر کے پنجابی ئوں سنسکرتی ہندی تے فارسیائی عربیائی اُردو وچ ڈھالن دے جتن آ پئی اخیر ئوں جُھے پئے نیں۔ ساڈے پنجاب وچ تے پنجابی ئوں پڑھائی لکھائی دے پڑ وچ ای نہیں آون دتا گیا۔ روزی روٹی تے سماج وچ آدر دا وسیلہ نہیں بن دتا گیا۔ ایس کر کے ایہہ کمیاں کامیاں (انیڑھاں، گواراں) نال جُو گئی اے۔ فارسیائی عربیائی اُردو نال پُرانیاں فیوڈل باتشہیاں ئوں قومی ورثہ آکھ کے جوڑیا جاندا اے۔ حالاں لکری تے منشی گیری توں اُتے ایہہ اُٹھ نہیں سکی۔ انگریزاں دے جاون مگروں وی انگریزی دی دھونس اُنجے دی اُنجے اے، ایس دھونس پاروں ای اُردو دا کھوٹا سکہ وی دھس کے چلی جاندا اے۔ ایہدے بولیاں ورتیاں پُرانے فیوڈل شاہی باتشہواں تے ویہلڑنواں وچوں ہودن دا جھوٹا جیہا آوندا اے، ایس کر کے محنت تے محنتی میلاں توں کرہیت کھانی ہر لندی نچی دے وطرے وچ دھائی ہوئی اے۔ ہور تے ہور محنتی میلاں دے جی تے خاصکر سوانیاں وی اُردو بول کے آپنے نال ہوندے دھروئوں لگاندے نظر دے نیں۔ ایہہ نفسیاتی روگ بن گیا اے۔ ایہدی سمجھ نہیں آوندی کسے ئوں۔ عام گھروکے پنجابی لفظاں دی ورتوں مکیا جاندی پئی اے۔ مطلب پنجابی مکاون دا تے پنجابی دسوں دے اصلے دا قلام کرن دا پورا سربندھ ہو یا پیا اے۔ ساٹوں کسے وی بولی دے قومی بولی بن اُتے کوئی عذر نہیں، پر سانوں آپنی ماں بولی پنجابی دے انج قتل کیتے جان اُتے ٹھنڈا نہیں کڑھدا۔